No. १३६०

Title भारत युद्ध विनोद:

Author नारायण दास:

Extent ७ Age x

Subject रामायण महाभारतादि.

कुरुपाण्डवयोर्युद्धं कतिभिर्दिनैः संपन्न

मित्यत्र विवादः

१२५० 6 पत्रे

नं. १३६०

नाना पाठ कस्तूरि सिव द्पा॰ प्रशास्त्रि हारवं ऽनस्यरवं ऽ नामिदं

भगत

श्रीगणेशाय नमः प्रणम्य रामं सकलाभिरामं निर्दोषतामाप्नुवतः स्वतोपि
स्वदोषयोगात्प्रतिभासमानं तदन्यथाभावमथाकरोमि १ न चास्य वैराग्यहतो
मदीयया युक्तिस्तथाप्याश्रितमेव साहसं गच्छेद्वियोगान्महदाश्रयस्य मदीयम
प्याक्षिपथं विपश्चितां २ अथ केवलं वीरभावस्य श्वापदवेष्टितत्वेन नीत्यादियुक्त
स्यैव तस्याभ्यर्हितत्वेन मंत्रणनादि सामग्री संपादनरूपायां नीतौ च मंत्रणस्यावश्यंपा
तात् तदनुरोधेनस्वीकृतस्य युद्धविरामस्य वीरभावाबाधकत्वेन तत्स्वीकारेण प्रवृत्ता
नामाचल्ल्वारिंशद्दिनयुद्धवादिनां मत्तमादर्शयामः कौमुदी कोजागरपूर्णिमेति आश्वि णि
नेपौर्णिमास्यां तु अक्षैर्जागरणं निशि कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकैर्विभूतये
पौर्णिमाश्वयुजे मासि कौमुदी परिकीर्तितेति लिंगस्कंदपुराणप्रसिद्धकौमुदीशब्दात्
प्रत्ययः इति भावः व्याख्यातं चैवमेव [redacted] प्राचीनतरविमलबोधकारैरपि यत्तु एते हेरंब
न कौमुदी [redacted] कोजागरपूर्णिमा तया युक्तः कौमुद आश्विनः त १

श्विनबोधकत्वाबाधनपूर्वोक्तान्तर्गतेनतेनानिरासात् अस्याश्विनस्यकार्तिकस्यानापन्नोत्कर्षपातः॥२१

स्यरेवत्यामितिव्याख्यानं निरस्तमितिवदंतितन्न एतेनेत्यनेन किं पूर्वोक्तेनोत
वक्षमाणेनवानाद्यः कौमुद्याश्विनस्यकार्त्तिकबोधकत्वेपि आंस्वीकारेणास्मी
स तस्यपुतत्वस्याप्युपपत्तौत्तेनाप्यनिरासात् नान्त्यः तथासत्तिचकारवैयर्थ्यात्तो
हेतुबोधकश्चकारइतित्वगतिकगतिः शरदंततत्वस्यापित्तेः साधितेनतत्स्यादोष
त्वाच्च यद्यपि आश्विनाधिकस्यबाधकंपंचमेपंचमेवर्षे द्वौमासावुपजायत्तः एषामप्य
धिकाः मासाः पंचचद्वादशाक्षपाः त्रयोदशानांवर्षाणामितिमेवर्त्ततेमतिरितिश्लो
कोपन्यसनं तद्विशंबाधकंभवेत् यद्विपांडुवप्रवासनात् प्राकृतमासएवाधिमासोभवे
त तत्वेहिसत्तिसार्धद्वादशवर्षमध्येपंचाधिमासाः तदुत्तरंचाधिमासः सार्द्धवर्षद्वयेए
वयुद्धतुप्रकटीभावोत्तरंस्वल्पैरेवाहोभिःप्रतीयत्ते तदपिनतत्प्राकृतनमासस्येवाधि
कोप्रमाणभावात् ननुगणनैवप्रमाणमितिचेन्न गणनायाः वास्तविकाधिमास
पतनयोग्यकालकथनपूर्वकपंचाधिकमासपतनकथनएवतात्पर्यात् पंचाधिकमा

वप्र

सयतनस्य पांडवा मनोत्तरप्रथमादिमासाधिकोपि संभवात् द्वादशरात्रिपर्यंतं त
थादुःखितानां कारणं विना [illegible] स्यात् तुं दुःसहत्वेन तावत्सर्यंतं स्थितिकारणकथने
भवतां मूकीभावस्यैवापत्तेः वस्तुतस्तु पंचाधिकमासानामनुपयोग एव सावनेनै
व कर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपाक्रिया यया पांडवैः कौरवाणामिति मत्स्यरत्नकालनिर्ण
यप्रकाशकारोक्ता षष्ट्यधिकशतत्रयदिनात्मा सावनः स एव द्वादशवार्षिकादि
प्रतिज्ञायां गवायनादिसत्रादौ चोपयुज्यते इति नीलकंठभट्टोक्तास्च सावनमान
स्यैव वनवासादिप्रतिज्ञायामुपयुक्तत्वात् ननु तर्हि निर्णिदानमेवोक्तं गांगेयेनेति चे
न्न अस्य वचनस्य सौरमानेन त्रयोदशवर्षपूर्त्तिमाशंसित्तारं दुर्योधनं प्रति सावनमा
नेन पांडवकृतप्रतिज्ञानिस्तारबोधनपरत्वात् ननु सौरत्रयोदशाब्दमध्ये न सावनाः
पंचाधिमासाः भवंति किंतु वर्षे षट् दिनानी त्येवं रीत्या मासद्वयात् द्वादशदिनान्येव हेरंब
अधिकं भवंतीति चेत्तावतामेवानेनापि बोधनात् कथमिति चेत् पंचमे पंचमे वं २

वराणि २

वराणि २

चमइत्यविशिष्टेवर्षदशकेद्वौमासावुजायतः एषामपि अधिकामासाः अर्थाद्दश
वर्षमध्येद्वावितिभावः जातौवहुवचनं अथवर्षत्रयमध्येअधिकापंचइदद्दश
संकलनया सप्तदशक्षपाजाताअद्य तु नक्तुनप्रतिहांतर्गतोदिवसइतिभावः तव
मतेहिपंचानांपूरणेवर्षेद्वयोर्मासयोराधिक्यासंभवेनयथाश्रुतमसंगतंस्यादिति
भावः अतएवपंचमेपंचमेवर्षेद्वौद्वौमासौहिजायत इत्यनुक्त्वापंचमेपंचमेवर्षे
द्वौमासावुपजायतइत्येवोक्तमितिदिक् यत्तुकुरुक्षेत्रमकर्दममित्युत्तेजकवा
क्येनचिरनिर्वृत्तत्वस्यैवप्रतीतिरितित्रकथमेतेनोत्तेजकवाक्येनचिरनिर्वृत्तत्वं प्र
तीयतइतिविदग्धराकर्णनीयंयदपिचैकदिनव्यवधानेनोत्तेजकत्वमिति
तदपि [redacted] तदनुभववदेकवेषमितिनास्माकंप्रतीयतइतिविदग्धराकर्णनी
यंयदपिचैकदिनव्यवधानेनोत्तेजकत्वमितितदपिस्वदनुभववदेकवे तिमारोह
तियदपिउपप्लुव्यशब्दोविराटदेशविशेषवाचकोनतुद्वितीयोपकार्याविशेषवा

वकः उपप्लव्यं विराटस्य समप यत्तसर्वत्राद्युद्यादि श्लोकप्रामाण्यादिति तदपि
न तत्रत्योपप्लव्यशब्दस्य ताद्दशार्थकत्वे बाधकाभावात् यद्यपि तत्रत्यव्याख्याकर्तृ
3 णां वचनात् उपप्लव्यं सगालालुरकं द्वारं प्रविश्य चेलुर्योगपर्वस्थश्लोकव्याख्या
वचनात्तत्रत्यस्यारस्याच्च विराटनगरबोधक इति प्रतीयते तथापि अभिमन्युवधोत्त
रं कृष्णेन कुन्त्याश्वासिता पुनः प्रातास्य सारथ्यार्थमागत इति कथनेन ततस्तस्मि
न् क्षणे कस्तोरथेनाद्वि स्य वचे सानकुलः कृष्णया सार्धमुपायया तत्परमार्त्तया उपप्ल
व्यगता सा तु श्कला सुमहद्दप्रियमिति वाक्यस्य क्षणपदेन तदैव तत्रद्रौपद्यागमनेन च
युद्धभूमेः समीप एव उपप्लव्यवाच्ये द्रौपदी स्थिता इति प्रतीयते विराटनगरं तु स्वल्पका
केन गम्यमगम्यं वेति सुधियो विमृश्य निर्णयं कुर्वन्तु सैन्यानां निर्गमस्तु कार्त्तिककृष्ण
[illegible]पक्षस्य पुष्ये एव न तु मार्गशीर्षस्य पुष्ये कार्त्तिकस्य कृष्णपक्षद्वादश्यां कृष्णप्रयाणम हेरंब-
प्रमाणयतां तद्व्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानायाः पुष्योपेति वाक्यस्य पुष्यपदेन मार्ग ३

शीर्षकृष्णपक्षस्य पुष्यग्रहणरूपयुक्तेरयुक्तित्वात् यदपि मार्गशीर्षचतुर्दश्यां मृगशीर्षयुता
यां युद्धारंभ इति तदपि द्रोमघाविषयग: सोमस्तद्दिनं प्रत्ययद्यतेति वाक्यस्य स्वारसिकार्थेनाष्टम्यां
मघायुक्तायामेव प्रारंभस्यबोधनेन निरस्तं वक्ष्यमाणवचनेनापि निरासाच्चयदपि स्वोपष्टंभा
र्थं हेमंते प्रथमे [redacted] मासि शुक्लपक्षे त्रयोदशी प्रवृत्तं भारतयुद्धं नक्षत्रे पमदैवते इति उपन्यस्तं
तदपि नास्माकं याधकं यतः प्रकर्षेण वृत्तं प्रगतं वृत्तं वार्त्ता यस्येति वा तत्र प्रवृत्तशब्दस्यार्थ:
आद्येप्रकर्षश्च तृतीयायां युद्धसमाप्ताविव पि त्रयोदश्यां युधिष्ठिरराज्याभिषेकेण प्रतिपक्षं
त्तरोत्थानशंकाया अप्यभावेन तथा च तृतीयायामुक्तराषाढासंयुक्तश्रवणयोगस्य स्वीकृत ते:
तया तत्गणनया वर्द्धमान त्रयोदश्यां मृगशीर्षनक्षत्रस्य सुलभतया तद्युक्तत्रयोदश्यां रा
ज्याभिषेकबोधकपरत्वस्यैवास्यस्वीकारात् प्रवृत्तशब्दांशे क्लिष्टकल्पनात् त्रयोदशीशब्दस्य
चतुर्दशीलक्षणारूपक्लिष्टकल्पनया समैवं एकादश्यां कार्त्तिकस्य याचितं च जकं सपाअर्जु
नेन समानीता गंगा बाणस्य वेगत इति बलवत्तर सनत्कुमारसंहितावाक्ये कवाक्यतया आभा

५

सितप्रामाण्यकस्य भारतसावित्रीवाक्यस्योक्तार्थकरणास्येवयुक्तत्वाच्च यद्यपि इंद्राग्निदे
वैस्तस्यापि द्विदैवतस्यापि शंकदेवताकत्वोक्तेरितितद्वयमनूद्य तत्तु न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं
लभते इतिशिष्टसमाचारेणावहेलितामिति दूषणं च कृतं तदपि न उत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबा
धकत्वे न त्रिपुत्रस्य द्विपुत्र इति व्यवहाराभावेपि उभयसंबंधित्वव्यवहारस्य योरुभयोः स्था
ने भवति लभन्ते सावन्यतरतो व्यपदेशमिति यः प्रासादे कुड्यां च वसति गृह्यते स प्रासादवासि
ग्रहणेन कुड्यवासिग्रहणे नेत्यर्थकेन भाष्येणा देवदत्तयज्ञदत्तोभयपुत्रके देवदत्तमात्रपुत्रक
इति व्यवहाराभावेपि देवदत्तपुत्रक इति व्यवहारेण च न्याय्यत्वबोधनात् यद्यपि अभ्युपेत्यापि
ब्रूमः संग्रामेप्युज्यतामिस्यस्य सांग्रामिकी संपत्तिरिति तदपि पुनः पुनः लक्षणायाः प्रकरीकरणे
तल्लक्षणामेव द्रढयति यदपि विरामसाधकानुत्साहादियुक्तिखंडनं तदपि न तन्मतसारभूता
चत्वारिंशदादिनियुक्तसिद्धौ तदन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानयुक्तयः खंडिता अपि वर्षणे सति खंडिता हे रंब॰
मेवाद्य इव उत्पन्नेषु: किंच तत्क्षणं तेषां वैमनस्य युद्धाभावप्रयोजकं न भवति पुत्रांस्तेनि हत्वा न ह ५

द्धा सत्तपुत्रः सुदुर्मनाः हंसवर्णान् हयास्तत्र प्रेषयद्यत्र पाडवइति विमनस एव युद्धमभिधा
नादिति ग्रंथेन युद्धाविष्टस्यानुत्साहस्तेपि तत्क्षणे युद्धभावाभावं वदन् भवानेव श्वेतवधा
ग नंतरं द्दिने एव युद्धकरणरूपदूषणसमाधिं अनुत्साहः सामग्र्यभावात्तस्याद्धाकांतरत्वात्तस्या
दिति कांप्णा कांक्षा समाधिं क्षेप्णांत्तरेषु द्धसमाप्तोसत्यां वै नमस्य प्रयुक्तयुद्धाभावस्वी
कारं च कृत्तवानिति पुनस्तत्रभियामयानोक्तमिति दिक् यदपि मगधानामधिपतिर्ज
यत्सेनो महाबलः अघसत्ये व चाहा निहतः संख्येभिमन्युतेति निरंतरयुद्धस्वीकर्तृणा
मितः सप्तमेदिवसे भागधवधाश्रवणाद्धिरुद्धं विरामवादिनां चाविरुद्धं भारतवचनं एततद्नु
रोधनैवेतः सप्तमे दिवसे कश्चन जयत्सेनवधः कल्प्यते पूर्वमनुक्तिस्तुवक्ष्यमाणत्वादेवेस्या
शयके नोतरत्र कथयिष्यमाणस्य सर्वस्य पूर्वमकथनादिति वा केनलापयं तितदपि
विरामवादिखंडनप्रतिज्ञावतामेवज्ञेमतेन तु अश्रुतजयत्सेनवधकल्पनस्यगौरवा
सहिष्णूनामिति ध्येयं यदपि एवं तदभवद्युद्धं दिनान्यष्टादशप्रभोइत्यत्र द्दितीयायाउपप

त्यर्थं प्राकृतकर्मणि द्वितीया यथाह वार्त्तिककाराः कालभावाध्वगन्तव्यकर्मसंज्ञा ह्य
कर्मणामिति तदुक्तिं खंड॰ यंति तथा हि कालाध्वनोरिति सूत्रेण मासमास्यत इत्यादौ
5 द्वितीयासिद्धावपि आस्यते मासः इत्यादौ कर्मत्वविरहात्कर्मणि लादयो न स्युरिति
त्रेण मासमास्यत इत्यादौ द्वितीयासिद्धावपि आस्यते मासः इत्यादौ कर्म मनसि निधा
यात्यंतसंयोगे कर्मवत्त्वाद्यर्थमिति चोदिते तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं प्राकृतमेवेदं कर्म
यथा कटं करोतीति नागनाथैरभिहितं तद्व्याख्यातं चोपाध्यायैः सकर्मकव्यापनादि
धात्वर्थयोगे आस्नादौ आस्याद्धात्वर्थवर्त्तनात् स्वाभाविकमेतत्कर्मत्वमित्यर्थः तथा च मा
समास्यत इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थ इति न स्वेतावता प्राकृतमेवेति ग्रंथे
नानत्यंतसंयोगे द्वितीया लभ्यत इति ग्रंथेन तत्रेदं वक्तव्यं कालाध्वनोरिति सूत्रस्थेना
त्यंतसंयोगे कर्मवत्त्वाद्यर्थमिति वार्त्तिकेन कर्मवद्भावप्रयुक्तद्वितीयायां यद्यप्यत्र स्ये हेरंब-
वात्यंतसंयोगापेक्षा तथापि गत्यादिसूत्रोक्तकालभावाध्वगन्तव्यकर्मसंज्ञा ह्य कर्मणा ५

मिति वार्त्तिकेन जायमानकर्मसंज्ञाप्रयुक्तद्वितीयायां नात्यन्तसंयोगापेक्षा अत एव
त्वादिविधानार्थमिति तत्रत्यं कैयटग्रन्थमुपादायोक्तं नागनाथैः अनत्यन्तसंयोगे द्वितीया
र्थमित्यपि चोद्यमिति कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रेण कर्मत्वप्रयुक्तद्वितीययाऽस्य त्रस्या
ख्याने तु सुतरां नात्यन्तसंयोगकामः नचैवं तुल्ययुक्त्या करे आस्ते इत्यादावपि स्यादि
ति वाच्यं एतद्वार्त्तिकैकफललाभाय वार्त्तिकोक्तेभ्य एव प्राकृतमेवैतत्कर्मेति पु
एवं क्त्या द्वितीयासाधनस्य साधुत्वात् ‸एवं तर्हि भवयुद्धमित्यादौ प्राकृतमेवैतत्कर्म
ति द्वितीयासाधनस्य वार्त्तिकाऽग्रहकवकि तत्त्वबोधनार्थे च प्राकृतमेवैतत्कर्मप
याद्रूवार्त्तिककार इत्येतावत् पर्यन्तमुक्तं एतेन किं च वार्त्तिकोपष्टंभोऽपि न ज्याया
न् इत्यपि निरस्तं यदपि सकर्मकधातुयोगे द्वितीया घटिता न प्रयोगानु [illegible] हस ए
कालभावेति वार्त्तिकाप्रवृत्त्या द्वितीयाऽनुपपत्तिमाहुस्तदपि न प्राकृतकर्मत्वेन द्विती
येति समाधानस्य सकर्मकाकर्मकोभयविषयकत्वात् उभयविष‸त्वं चाकरणं
यक

यपर्यालोचनावतांस्थष्टमेव अभ्युपगमेपिचोक्षनैरंतर्येणसतोंतरालस्थितानविवक्ष्य
प्रयोगः यथा अनंतराविमोग्रामाविति नदीपर्वतादीनां सत्यपि व्यवधाने इति नदीपर्वता
6 दीनामितरत्तरं अन्यत्रेति पूरणीयं तथा च यथा ग्रामसमूहार्थकग्रामशब्दघटितेसांत
राविमोग्रामाविस्यादौ नदीपर्वतकर्तृकव्यवधानेसत्यपि अनंतराविमोग्रामाविस्याद्य नं मा
तरादिपदसमवधाने नदीपर्वतादीनव्यवधायकत्वेनाविवक्ष्यया भांतर्गतत्वेनैवविव
क्ष्यानंतर्यमुपपाद्यते तथा युद्धविशिष्टदिनयोरंतरा स्थितानयुद्धरहितदिनानअ ल
पियुद्धविशिष्टदिनांतर्गतानेवविवक्ष्यानंतर्यमुपपादनीयमितिभावः न्यायवासनारहि
तानां इदमपि निरंतरयुद्धस्वीकारेस्वरसत एवद्वितीयाउपपन्नेतिवादिसदूषणनामानंत
र्येएवद्वितीयेत्तिभ्रमवतांन्यायवासनारहितानामेव यस्तुतस्तुव्यापकत्वमेवात्यंतसं
योगेविहितद्वितीयार्थः तच्चप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणा हेरंब
त्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वर्त्ततेचाष्टादशदिनत्वावच्छिन्ननिष्टात्यंताभाव ६

अविवक्षांशोहिदृष्टान्तत्वानंतर्ये ५
एतेनदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यमित्यपास्तं

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सात्तराष्टादशाद्दिवससंबंधियुद्ध इति काचिदनुपपत्तिः यद्
पि उषित्वाष्टशर्वरीः श्रीमान् पंचाष्टनगरोजमे इत्यत्र पंच अष्टाद्दिति यदच्छेदं कृत्वा अ
ष्टादिस्थस्याशीयमानः अगच्छन्निति वार्थं वर्णयंति तदपि न उषित्वा इत्यनेनैव त्वदुक्त
स्य निःसारार्थस्याप्याक्षेपे अष्टाद्दिसस्यवैयर्थ्यात् यदपि यथाश्रुते विरुद्धविभक्ति
आर्षत्वादिना५ त्वं कल्प्यस्यादिति तदपि [redacted] नपुंसकत्वेन सुसाधं यद्वा अष्टौ पंचवचनसंति यस्मि
न् आते इति मासजातवतद्वृति घटकान्यपदार्थे एव आत्तरूपे समास इति आत्तरूपे एव
वृत्तिघटकान्यपदार्थे समास इत्यन्वयः वृत्तिः स्वघटितपदघटिता कर्मधारयरूपा तत्
घटकोयः आत्तरूपपदार्थः तस्मिन्नेवान्यपदार्थे समासः बहुव्रीहिः यथा मासजातेदे
वतिघटकमासपदार्थस्यैव सद्व्यनेनपरामर्शार्थे यस्ये स्वन्यपदवाच्यत्वं तथेतिभावः ए
तेन कालाः परिमाणिनेति सूत्रेणात्र समासः कृत इति भ्रांत्या काकु वाचकत्वाभावेन का लै२
ला इति सूत्राप्राप्तेरित्यादि भ्रांतोक्तं दूषणमपास्तं न्नोऽनभिमत्त देशोपा तस्युपूर्वनिपातश्च

न्याये वादः

स्वस्यानित्यत्वाद्बोध्यः अंगीकृतो हि अनभिमतदेशोपातो घटमधिकरणमित्यादौ वस्तुतस्तु
एकान्नविंशतिरितिवदष्टपंचभिरधिकमिति समास एवयं यकर्तुस्तात्पर्यमित्यनवद्यं
भारतीभारतीचार्य्यश्रीनारायणदासस्य गीः मयाद्विषमदश्रीनामवैषम्येदासदासमा ॥१॥

रूपमंडन श्लोक १३२

नं. १३६०

हेरंब